

УДК 75.057 "13/14"

Одарка СОПКО,

кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач кафедри дизайну
Закарпатського художнього інституту,
член Національної спілки художників України

СТРУКТУРА РУКОПИСУ**«МУКАЧІВСЬКОГО ПСАЛТИРЯ»****XIV-XV СТОЛІТТЯ:****ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ШРИФТОВОЇ ФОРМИ**

Сопко О. І. Структура рукопису «Мукачівського Псалтиря» XIV-XV століття: інтерпретація шрифтової форми. У статті йдеться про одну із найдавніших рукописних пам'яток Закарпаття – Мукачівський псалтир XV ст., проводиться опис художнього оформлення та структури книги, аналізуються орнаментальні оздоби. Дається мистецтвознавча характеристика художніх особливостей ініціалів рукопису.

Ключові слова: рукопис, Мукачівський псалтир, Закарпаття, мініатюра, заставка, ініціал, ломбарди.

Сопко О. И. Структура рукописи «Мукачевского Псалтыря» XIV-XV веков: интерпретация шрифтовой формы. В статье речь идет об одной из наиболее древних рукописных памятках Закарпатья – Мукачевский псалтир XV в., ведется опись художественного оформления и структуры книги, анализируются орнаментальные элементы. Дается искусствоведческая характеристика художественных особенностей инициалов рукописи.

Ключевые слова: рукопись, Мукачевский псалтирь, Закарпатья, миниатюра, заставка, инициал, ломбарды.

Odarka Sopko. The structure of the manuscript «Mukachevo Psalter» the fourteenth and fifteenth century: Interpretation of font shapes.

Background. The article deals with one of the oldest manuscripts of Transcarpathia – Mukachev Psalter at the end of the 15th century.

Objectives. The objectives of this study is to conduct a study of art analysis, taking for basis the artistically plastic features of decorations of manuscript, and no less valuable technological and technical descriptions. Based on comparison of separate elements of finishing have the opportunity to educate those phenomena, which had a most influence on stylistic of their registration.

Methods. The description of the design and structure of the book is presented.

Results. The analyses of the ornamentation is made.

Conclusions. The characteristics of the artistic peculiarities of the manuscripts decorative elements is given.

Key words: manuscript, Mukachev Psalter, Transcarpathia, miniature initial.

Постановка проблеми. Рукописна пам'ятка Мукачівський псалтир (ЗКМ, № 738) належить до особливого книжкового мистецтва, у якому болгарсько-українська творча взаємодія проявилася і розвивалася найяскравіше. Подібні пам'ятки відзначаються поєднанням впливів двох різних взаємодоповнюючих: з одного боку, болгарських рукописів, які упродовж кількох десятиліть потрапляли на українські землі, а з другого – діяльності на Русі-Україні [6: 1].

За характеристикою традиційно умовно-площинної манери виконання, цей недатований кодекс можна віднести до так званого другого періоду південнослов'янського впливу, який охоплює кінець XIV ст. – першу половину XVI ст. До цієї групи пам'яток Закарпаття можна віднести: Королівське Євангеліє 1401 р. (ЗКМ, № 738), Мукачівський псалтир (ЗКМ, Арх. 2641), Євангеліє середина XVI ст. (б-ка УжНУ, №738), Мінея 1556 р. (б-ка УжНУ, № 2-Д), Псалтир 1549 р. (б-ка монастиря Хіландар, Афон, Греція). Усі ці пам'ятки є вартісними художньо-пластичними ознаками у розвитку багатовікових традицій власної регіональної культури.

Стан дослідження проблеми. З історії рукопису відомо, що тривалий час книга знаходилася у Мукачівському монастирі в Закарпатті. Першу звістку про неї подав монах цього монастиря Кралицький у львівському часописі «Слово» (70-ті рр. XIX ст.). У 1882 р. рукопис експонувався на бібліографічній виставці в Будапешті, після якої надійшов з Мукачівського монастиря (звідти назва) до Закарпатського краєзнавчого музею [2: 289]. На жаль, 1972 р. з фондів Закарпатського краєзнавчого музею дві книги «Ужгородський півустан» та «Мукачівський псалтир» були викрадені. Вдалося повернути тільки останній рукопис «Мукачівський псалтир», а відома мініатюра – вважається втраченою. Запис під нею засвідчує, що кодекс написано за наказом Іоана Логофета⁹.

Незважаючи на те, що пам'ятка потрапила у поле зору дослідників ще у XIX ст., питання про її походження залишається актуальним. Перший дослідник цього кодексу І. І. Соколов писав: «...Мукачівський псалтир волоського походження, це вельми ймовірно, і мініатюра з Іоанном Логофетом наводить на це припущення» [5: 453]. Дослідники В. Бірчак, О. О. Колесса, Є. Сабов схилялися до думки про закарпатський родовід рукопису. Ю. А. Яворський категорично наполягав на молдавських джерелах книги і вважав, що пам'ятка, можливо, була «перенесена ззовні в Закарпатську Русь» [8: 8]. В. Л. Микитась дійшов висновку, що цей рукопис належить «безпосередньо до закарпатської писемності» [4: 21]. Як бачимо, дослідники рукопису, спираючись на ті чи інші прикмети, висловлювалися з приводу його походження по-різному.

⁹ Логофет (від грец. *logothetes* – той, що встановлює рахунок) – у Візантії назва деяких вищих державних урядовців, що відали фінансами, поштою, зовнішньою політикою, контролем над провінціями; хранитель патріаршої печатки. Л. великий – найвищий придворний боярський чин у Молдавській державі XIV-XIX ст. Див.: Словник іншомовних слів. – К., 1974.

Актуальність дослідження. За схемою історичних і культурно-мистецьких періодів вищеперераховані пам'ятки XIV ст. – середини XVI ст. різняться своїми стильовими особливостями, але мають однакову традиційно умовно-площинну манеру виконання, що є цінною основою для подальшого вивчення. Більшість із вищеперерахованих пам'яток до сьогодення ще не достатньо досліджені. Особливо рукопис Мукачівський псалтир потребує додаткового мистецтвознавчого аналізу, оскільки питання про його походження й датування залишається відкритим.

Мета дослідження. Враховуючи художньо-образну структуру та авторську манеру, якою керувався майстер-виконавець досліджуваної пам'ятки, можемо провести мистецтвознавчий аналіз, взявши за основу художньо-пластичні особливості оздоб рукопису, і не менш цінні технологічні й технічні характеристики. На основі співставлення окремих елементів оздоблення маємо можливість виявити ті явища, які мали найбільший вплив на стилістику їх оформлення. Відповідний аналіз дасть можливість більше наблизити досліджувану пам'ятку до питання її походження та датування.

Виклад основного матеріалу. За змістом Мукачівський псалтир є частиною старозавітного тексту Біблії. Складається із канонічних псалмів. Такі книги часто використовували в церковній практиці та домашніх умовах. Рукопис форматом 22 x 25 см, за структурою складається із 143-х аркушів (без кінця), виконаний на пергаменті, оправа нова, дошки обтягнуті шкірою з двома металевими застібками. Написаний пізнім уставом без поділу на слова, речення у тексті виокремлено червоними крапками. Характер написання шрифту прямий, чіткий, нещільний, з характерними для періоду XV ст. подовженнями нижніх виступів, текст укомпонований у 20 рядків, висота літер 2,2 мм.

Кодекс оздоблений мініатюрою, заставками і узористими ініціалами. Мініатюра виконана досвідченим майстром. Це лаконічна, позбавлена сторонніх аксесуарів сторінкова трифігурна композиція. Яким Запаско порівнював цю мініатюру із зображеннями Пролога кінця XIV – початку XV ст. Він писав: «Можна навести аналогію з болгарською книгою періоду її розквіту. Ми схильні думати, що групове зображення Христа, царя Івана Олександра і Костянтина Манасії з «Манасієвого літопису» середини XIV ст. і мініатюра «Мукачівського псалтиря» виконані якщо не в одному стильовому ключі, то в дуже близькій творчій манері [2: 69].

Не менший інтерес становлять заставки та ініціали рукопису, зразки яких візьмемо для подальшого докладного аналізу. Орнаментальні оздоби – заставки, які створені у балканському стилі [6: 257, 263], з традиційними елементами циркульних різновидів виконано на арк. № 2 і 73. Орнаментально ошатністю вирізняється особливо перша заставка. Згеометризоване густе, вибагливе мереживо охоплює органічно поєднані елементи циркульних, джуподібних орнаментів із сітчастого плетива, яке доповнюють стилізовані рослинні паростки.

Ініціали двох видів: великі (висотою на вісім рядків), плетінчасті і стовпчиковоподібні, парні скобки, поліхромні. Малі ініціали виконані кольоровими заливками. На наш погляд, найціннішими складовими вищеперерахованих оздоб рукопису є малі декоративні літери, оскільки вони є найбільш яскравими елементами і мають декілька нашарувань різних стилів і впливів. А поява цих елементів у рукописі «Мукачівського псалтиря» засвідчує початок нового виду узористих ініціалів, які згодом стали дуже поширеними не тільки в рукописній, а й у друкованій книзі, де вони отримали назву ломбардів» [2: 69].

Зазначимо що використання орнаментики болгарсько-сербського плетінчастого стилю у графемі великих ініціалів, побудоване з геометричного стрічкового плетіння, й доповнене стилізованими рослинними мотивами. Подібна орнаментика була панівною у XV – першій половині XVI ст. Усе ж домінуючими стильовими ознаками у композиції великих ініціалів рукопису Мукачівський псалтир переважає балканська плетінка. Очевидно автор, як і інші художники останньої чверті XIV – першої половини XVI ст., декоруючи рукописи плетінчастим орнаментом, керувалися в основному виробленими принципами, методами та технікою виконання головних його елементів, тобто загальними канонами, які вважалися єдино правильними. Але поряд із збереженими архаїчними рисами великих ініціалів спостерігаємо сміливі видозміни, які продемонстровано в кіноварних та вохрових малих ініціалах – ломбардах. Відчутні видозміни в окремих формах графем. Цю різницю спостерігаємо на арк. № 53, 83, 112, 126, 131. Зазначаємо сміливу імпровізацію автора, у якій використано мотиви декоративно-вжиткового мистецтва. До прикладу, заставка на арк. № 30, де зображено ініціальну літеру Ж у вигляді трисвічника. Малі ініціали характеризуються елементами рослинної орнаментики, густо рясніють в'юнками та іншими видами рослинних узорів. Часто графему літер продовжує розчерк, що розвивається вниз по берегу сторінки, і створює локальні облямування текстової частини. У цьому є оригінальність авторської інтерпретації шрифтової графіки. За рахунок неї аркуші рукопису набули більшої декоративності. У південних та східних слов'ян художній ініціал був неодмінним атрибутом книги. Часто стильова видозміна в орнаменті починалася саме з цього декоративного елемента. Спробуємо виявити впливи, форми та видозміни, набуті в тодішніх нових умовах, використання зразків протографів та виявити типи ломбардів.

За композицією малі ініціали досліджуваного рукопису характеризуються тим, що до основного каркасу домальовано в'юнки рослинні пагінци, які створюють певну динаміку. Вони перехоплюють літеру по середині або кількох місцях своєрідними стрічками, і акцентують увагу на нижній частині, переходячи у довгі примхливі завитки. За композицією можемо відзначити високий рівень каліграфії та художньої виразності автора в особливості оформлення деяких елементів малих ініціалів. Відзначимо зв'я-

зок рукописної та друкованої літери, прояви впливу ознак близьких до ренесансного стилю та присутності видів декоративно-прикладного мистецтва. Отже, присутня трансформація декількох мистецьких стилів. Варто зауважити що за характером елементи композиції, відзначаються функціональністю й ансамблевістю, а за структурою знаходять аналогії з друкованою книгою раннього періоду.

За кольоровим вирішенням основний каркас цих елементів суцільно залитий фарбою або чорнилом. Найчастіше зустрічаються заливки циноброю та вохрою. Фарби мають непрозору поверхню, схожі на яєчну темперу. Для заставок та ініціалів використано кіновар (цинобру). Це червоно-жовта фарба з відтінком ртутного походження або сурик – окис свинцю рожево-оранжевого кольору, вохру-земляну жовтого кольору, лазур – мінеральну фарбу яскраво-синього кольору, бакан – лілувато-червону фарбу рослинного або тваринного походження, зелень – виготовлену із малахіту, «крутик» – синю фарбу рослинного походження, свинцеві білила, використовувався і рослинний клей [3: 16].

За художньо-технічним виконанням ломбарди означені двома видами: перший – коли буквиця втоплена у рядок; другий – коли виставлена перед текстовою частиною рядка, що також співзвучно із друкованим аналогом.

За вибором матеріалів можемо говорити про високу якість пергаменту, інструменти традиційні: пташині пера для написання основного каркасу графеми, використання пензликів для домальованих елементів в'юнків.

За типами ініціали є декоративними, із стильовими ознаками умовно площинного зображення та стильовими видозмінами в орнаменті, які вільно трансформувалися у нові схеми декорування, співзвучні з друкованими ломбардами.

Висновки. За проведеним мистецтвознавчим аналізом орнаментальних оздоб Мукачівського псалтиря у питанні щодо його походження й датування ми дійшли таких висновків.

По-перше, враховуючи те, що виконання великих і малих ініціалів, суттєво відрізняється, і з огляду на те, що майстру вдалося досягти авторської своєрідності, а згодом поступово віддалитися від традиційних болгарських прототипів, йдеться про формування власних орнаментальних традицій у місцевих рукописних осередках карпатських земель тодішнього Угорського королівства. Така тенденція спостерігалася на всіх східнослов'янських землях у другій половині XV ст. А дана книга могла бути виготовлена у книжкових майстернях Грушівського, Мукачівського монастирів чи інших монастирів.

По-друге, автор ломбардів міг користувався зразками друкованих книг, які паралельно існували у вжитку і зберігалися у монастирських бібліотеках. Відомо, що вагому посередницьку роль у поширенні на Русі-Україні балканської плетінки відіграли волоські й молдавські книги, а також особисто їхні творці, котрі інколи працювали в українських містах [6: 5]. Ці книги, рукописні і друковані, могли слугувати протографами рукопису. Підставою цьому є виявлені стильові

видозміни в оздобах та текстах, адаптованих автором із друкованих зразків у рукописну книгу. За мацями виконання заставки Мукачівського псалтиря уподібнюються із заставкою книги Псалтир 1577 р., надрукованої друкарем дяконом Кореси у м. Себеш або Брашов (Румунія) [1: 502]. Під великою заставкою Мукачівського псалтиря на арк. № 2 та друкованого Псалтиря 1577 р. – однакові в'язеві заголовки. В обох книгах частина під заголовком починається із великого ініціалу **Б** з однако-вим текстом на сторінках (див. іл. № 3).

Враховуючи вищесказане, можемо припустити, що період написання книги припадає не на середину, а скоріше на кінець XV – поч. XVI століть. Більш докладну порівняльну характеристику рукописної і друкованої книг висвітливо у наступному дослідженні про Мукачівський псалтир.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусева А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. Кн. I / А. Гусева. – М.: Изд-во Индрик, 2003. – 648 с.
2. Запаско Я. Українська рукописна книга / Я. Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.
3. Запаско Я. Мистецтво української рукописної книги: конспект лекцій спецкурсу / Я. Запаско. – Львів: ЛДІПДМ, 1993. – 140 с.
4. Микитась В. Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму / В. Микитась. – Ужгород, 1966. – 80 с.
5. Соколов І. Мукачевская псалтир XVI века // Сборник статей по словяноведению, составленный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летию его ученой и профессорской деятельности. – СПб, 1883. – С. 453.
6. Шпик І. Болгарсько-українські книжково-літературні зв'язки та взаємовпливи (остання чверть XIV–перша половина XVI ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 3–36;
7. Шульгина Э. В. Балканський орнамент // Древнерусское искусство: Рукописная книга. – М.: Наука, 1974. – Сб. 2. – С. 240–264.
8. Яворський Ю. Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности. – Прага, 1930. – С. 8.

Мукачівський псалтир XV ст. Мініатюра із зображенням Христа, Давида, Іоанна Логофета

Псалтир. Себеш або Брашов, 1577
Наборна полоса. У заставці – герб Валахії

